Т.Ш. Гыйлаҗев
Казан дәүләт университеты, Казан

ТАТАР ӘДӘБИ ТӘНКЫЙТЕНДӘ ЖАНРЛАР СИСТЕМАСЫ ФОРМАЛАШУ СУКМАКЛАРЫ (Г.ТУКАЙ ИҖАТЫ МИСАЛЫНДА)

Әдәби тәнкыйть, гәрчә күп гасырлар буена тупланып киленгән традицияләре булса да, XX гасыр башында гына әдәбият белеменең башка тармакларыннан аерылып, мөстәкыйль үсеш юлына чыга.

Әдәби-мәдәни мәйданга килгән һәрбер яңа фән кебек әдәби тәнкыйть тә, иң беренче нәүбәттә, үз предметын һәм бәяләү объектын ачыклау, үзбилгеләнү хокукы, иҗтимагый вазифасы һәм функцияләре, әдәби барыштагы урыны, жанрлар системасы кебек мәсьәләләрне хәл итәргә алына. Мәгълүм ки, XX гасыр башы, гыйльми-фәнни фикер, татар әдәбияты нәзариясе дә үз сукмагын булдырып, әдәби кагыйдәләр, төшенчәләр һәм атамалар турында җитди уйланулар һәм мәгълүм нәтиҗәләргә ирешкән чор булып тора. Әлбәттә, бу гомуми хәрәкәттән тәнкыйди фикер дә читтә калмаган. Милли, әдәби-мәдәни күтәрелештә әһәмиятле роль уйнаган Шәрекъ һәм Гареб-рус мәдәниятләренең уңай йогынтысы, хәтта бу ике культурологик ориентирның үзара бәхәсе әдәби тәнкыйтьнең мөһим теоретик мәсьәләләрен хәл иткәндә дә сиземләнә.

Г.Ибраһимов, Ф.Әмирхан, Г.Тукай, Г.Баттал, М.Укмасиларда үзе латин, борынгы юнан цивилизациясе тәэсирендә калыплашкан рус әдәбият белеменең йогынтысы зур булса, ә Р.Фәхретдин, Г.Сәгъди һ.б.лар төрки-татар дөньясы озак гасырлар тыгыз бәйләнештә яшәгән, әдәп-әхлак, белем алмашкан Шәрекъ мәдәниятенә таяналар. Татар галимнәре тарафыннан, мөмкин булганда, әдәбият белеменең, шул исәптән әдәби тәнкыйтьнең аерым мәсьәләләрен милли җирлектә аңлау, аның терминнарын татарча эшләү теләге белдерелсә дә, ике мәдәниятнең ирешкән фәнни казанышларыннан башка аларны хәл итү мөмкин түгеллеге танылды.

Урта гасырларда ук тәнкыйди фикер үз жанрларын булдырырга омтыла. Бу вакыттагы болгар-татар кульязма истәлекләрендә, ядкәрләрендә каләмдәшләре әсәрләрен бәяләү, тамгалау традициясе яшәгән. Шулай ук **шәрех** (аңлатма), **хашияләр**, **"бәйләү"ләр** (китап бите кырыендагы искәрмәләр) язу гадәте киң таралыш ала. XIX гасырның соңгы чирегендә **мәкалә, рецензия** әдәби тәнкыйть жанрлары буларак калыплашуның беренче адымнарын ясый. Аерым алганда, XIX гасырның урталарында Аурупа-рус мәдәниятенә йөз белән борылган мәгърифәтче галим, әдип К. Насыйриның өстәл календарьларенда, әдәби-гыйльми эшчәнлегендә һәм Бакчасарайда Исмәгыйль Гаспралы нәшер иткән "Тәрҗеман" газетасы битләрендә бу жанрларның тәүге үрнәкләре тудырыла. Бүгенге көнгә кадәр килеп җиткән **тәгъзия** дә үзенең тамырлары белән борынгы бабаларыбызның мәдәни – тарихи культурасына барып тоташа.

Шулай да әдәби тәнкыйтьнең жанр ягыннан үсүе, баюы XX гасыр башларына туры килә. Гыйльми-тәнкыйди фикердә жанрлар мәсьәләсе теоретик проблема буларак көн тәртибенә куела. Мәгълүм булганча, рецензия, мәкалә әдәби тәнкыйтьнең классик жанрларыннан исәпләнә. Ф. Әмирханның "Әльислах" газетасы белән бәйле журналистлык һәм тәнкыйди эшчәнлеге аша рецензия жанры, аның төрле формалары: монорецензия, күзәтү рецензиясе, кыска рецензия, аннотация, мәкалә – рецензия һ.б. әдәби тәнкыйди мәйданда тулы хокук яулый. Г. Ибраһимов "Әдәбият кануннары" (1919) дигән китабында **рецензия, рәддия һәм мәкаләне** әдәби тәнкыйтьнең жанрлары буларак карый [2:108].

Аерым бер әдипләрнең тәнкыйди эшчәнлегендә Шәрекъ дөньясыннан үтеп кергән **тәкъриз (**рецензия**), мөрасәлә (**хат**), мөхабәрә** (хәбәрләр) терминнары фәнни әйләнештә йөри. Әмма бу жанр атамалары заман сынавын үтә алмыйча төшеп калалар. Тәнкыйди жанрларның төрлелеге һәрбер әдип, тәнкыйтьче иҗатында күзәтелә. Шулай да бу өлкәдә Г. Тукай кызыклы тәҗрибәләр ясый [1:23].

Г. Тукайның тәнкыйди мирасы жанр байлыгы һәм төрлелеге белән XX гасыр башы тәнкыйтендә аерылып тора. Гәрчә әдип, бу юнәлештә гыйльми – нәзари эзләнүләр алып барып, теоретик характердагы язмалар белән чыгыш ясамаса да, әдәби тәнкыйтьнең жанр системасын формалаштыруга, аны киңәйтүгә үзеннән мәгълүм өлеш кертә. Тукай яңа әдәбиятны бәяләү өчен, саф тәнкыйть жанрларын файдалану белән генә чикләнмичә, башка иҗат төрләренең жанрларына мөрәҗәгать итә, аларны иҗади файдалана, кызыклы экспериментлар ясый, жанр мөмкинлекләрен арттыра.

Ул мөрәҗәгать иткән жанрлар арасында бүгенге көндә әдәбият галимнәре аерып чыгарган информатив, аналитик, әдәби-публицистик төрләрне дә күрергә мөмкин. Тукайның иҗтимагый – әхлакый позициясе, әдәби – эстетик һәм фәлсәфи карашлары, эстетик зәвегы һәм идеалы әдәби барышны бәяләвендә, стилендә, бәяләү формаларында хәлиткеч роль уйный. Күзәтүләр Тукайда аналитик жанрлардан рецензияләрнең, әдәби күзәтүләрнең, проблемалы һәм теоретик характердагы мәкаләләрнең аз булуын күрсәтә. М.Гафуриның “Хәмитнең хәяты яхуд Ләйлә вә хәятым” әсәренә язылган “Яңа әсәрләр (“Хәмитнең хәяты”)” (1911) рецензиясе, “Тәнкыйть – кирәкле шәйдер” (1907), “Галиәсгар әфәнде Камалның унъеллык юбилейсы” (1910) дигән юбилей мәкаләсе шундыйлардан.

Тукай – иҗади шәхес, ул һәрвакыт эзләнүдә, яңалыкка омтылып яши. Рус әдәби тәнкыйтендә мөстәкыйль жанр буларак кабул ителгән хат эпистоляр жанры да, Тукайлар – Ф. Әмирханнар чорында үзгәреш кичереп, әдәби берәмлекләрне бәяләү максатларында кулланыла башлый. Чыннан да, Тукай хатларында шәхси, автобиографик характердагы фактлар белән беррәттән, әдәби тәнкыйть мәсьәләләренә, әдәби хәрәкәткә, яңа әсәргә, дөнья әдәбиятына бәя бирелә, мөнәсәбәт белдерелә, шагыйрь үзенең иҗат планнары белән дә уртаклаша. Аларда язучының аерым теоретик мәсьәләләр тирәсендә уйланулары да кызыклы, әдәбият тарихының, тәнкыйди фикернең галимнәр тарафыннан моңа кадәр игътибар ителмәгән яклары ачылып китә.

Хатлар шул чор әдипләрнең иҗтимагый – әхлакый позициясе, эстетик идеал һәм зәвекъләрен тулырак күзалларга ярдәм итә.

Мәсәлән, ул С. Сүнчәләйгә язган бер хатында С.Рәмиевнең шигырь төзелеше турындагы фикерләренә мөнәсәбәт белдереп, шигырьнең мәгънәви ягын һәм образлылыгын беренче планга чыгара: "Сәгыйть Рәмиевнең вәзеннәр тугрысында артык лаф сугуына исегез китмәсен. Әле без татарларда теория словесности вә шигырьләр өчен хорей, дактиль-фәләннәр ясалмаган чакта, вәзен вә гармонияләр төрлечә булса да зарар юк. Фәкать мәгънә кирәк, гүзәл ифәдә кирәк". <...>. Мин анда Нәҗип Думавиның "Сугыш", Бәширинең "Балалар теләге" исемендәге шигырьләрен, үзенә һич тә әһәмият бирмичә, фәкать мәгънәви яклары яхшы булганга күрә генә алдым" [3:312].

Әдипнең күп хатларында үзенең якын дусты С.Сүнчәләй шигырьләренә бәя бирелә, фикер сөрешендә иҗат лабораториясе, язучылык һөнәре мәсьәләләре тирәсендә уйланулары чагыла. Шагыйрь тәнкыйтьнең вазифасын киң аңлап, әсәрнең уңай яклары белән бергә кимчелекләрне дә күрсәтеп, язучыга ярдәм итү бурычын алга чыгара: "Кулыма төшкәндә шигырьләрегезне укыйм. Шөбһә юк, Сездә милләткә яки шөһрәткә бик кызу мәхәббәт бар. Әмма һәр язганыгызны нәфис вә изящный дип әйтсәм, мин, Сезгә дуст булудан бигрәк монафикъ (икейөзле, хыянәтчел) булудан куркам". Шагыйрь әсәрләрнең тел-стиль мәсьәләләренә зур игътибар бирә. Аны әсәр матурлыгының бер шарты итеп карый. С.Сүнчәләй лирикасының телендә әдәби телне бозу очраклары күзәтелүен билгеләп, шагыйрьне алардан котылырга чакыра: "Аннан соң Сезнең шигырьләрегездә мин провинциальный һәм төп халык телендә булмаган сүзләр табам. Аларны катыштырмасагыз икән...” [3:309].

Тәнкыйтьче заман әдәбиятындагы кимчелекләргә, сюжет – композициядәге ясалмалылыкка, идея – эчтәлектәге сайлыкка, форма белән берьяклы мавыгуларга кире мөнәсәбәтен белдерү максатыннан да , җитди

фикер әйтү өчен дә сатира, ирония, юмор мөмкинлекләрен киң файдалана. Язучы тәнкыйди эшчәнлегенең бу сыйфаты әдәби-публицистик төр, аның Урта гасыр шәрекъ һәм татар әдәбиятында киң кулланылган нәзыйрә (пародия), Аурупа әдәбиятларындагы памфлет, фельетон кебек сатирик һәм юмористик характердагы жанрларны отышлы һәм максатчан куллануда күренә. Менә бу үзенчәлек Тукайны башка әдип – тәнкыйтьчеләрдән, профессиональ тәнкыйтьчеләрдән аерып куя һәм аның стиленең индивидуальлеген билгели. Автор аларда үткен, образлы тел белән әдәби әсәрләргә, әдәби барышка бәя бирә. Тәнкыйтьченең мондый рухтагы язмаларында Г. Исхакый, Г. Ибраһимов, Ф. Әмирхан, С. Рәмиев, М. Гафури, Г. Камал кебек күренекле татар әдипләре, З. Бәшири, Ш. Саттаров, Әхмәтҗан Биктимиров, Галиәсгар Гафуров – Чыгтай, Ф. Агиев кебек икенче дәрәҗәдәге шагыйрь, язучылар иҗатына бәя бирелә: ”Акыллы башлар” (1910), “Фәлсәфи сүзләр” (1910), “Әстерхан мөзакәрәләре” (1911) һ.б. Дөрес, хәзерге заман, иҗтимагый – милли хәрәкәт, гомумкешелек кыймәтләр ноктасыннан караганда, Тукайның аерым шәхесләргә, зыялыларга, кайбер әдәби әсәрләргә бирелгән бәяләрендә, әйтелгән сатирик репликаларында тәнкыйтьченең һөнәри әхлагы турында бәхесләшергә, алар белән килешмәскә дә мөмкин. Бу үзенчәлекләр Тукай тәнкыйтенең оперативлыгы, аның характер сыйфаты, тугрылыгы, милли чынбарлыкны тиз арада мәдәниләштерү, яңарту омтылышы белән бәйле булса кирәк, ягъни аларның объектив һәм субъектив сәбәпләре бар.

Әдәби – публицистик төрләрдән очерклар, аның бер төре – сәяхәтнамә – юлъязмаларны да Тукай тәнкыйди максатларда файдалана. Билгеле булганча, шагыйрь 1912 елның апрелендә татар зыялылары чакыруы буенча Уфа аша Петербургка сәяхәт кыла. “Ялт – йолт” журналы редакторы Әхмәт Урманчиев киңәше белән юл, сәяхәт вакытында күргән – белгәннәрен, тормышында булган вакыйгаларны, кызыклы шәхесләр белән очрашуларын, күңелендә туйган уй – фикерләрен кәгазьгә төшереп, “Мәкаләи махсуса”

исеме астында укучы хөкеменә тәкъдим итә. Башка мәкаләләрендә, шигырьләрендә зур хөрмәт күрсәтеп олылаган Г. Исхакыйның, әдәби – тәнкыйди фикердә бәхес уятып, зур яңгыраш алган “Фамилия сәгадәте” хикәяләр циклының идея эчтәлегенә, мәхәббәт, никах, гаилә һәм әхлак мәсьәләләренең хәл ителешенә иронияле мөнәсәбәт белдерә.

Соңгы еллар әдәбият белемендә некролог – тәгъзияләрне, аларның төрле формаларын әдәби тәнкыйть жанрлары эчендә карыйлар. Бу жанрларның үрнәкләре Тукайда да табыла. Мәшһүр рус әдибе Л.Н. Толстой вафатына нисбәтле рифмалы проза белән язылган “Мөбарәк тәсбих өзелде” (1910) некролог – тәгъзиясендә автор тарафыннан әдипнең рус һәм дөнья әдәбиятындагы бөеклегенә, әдәби мирасының байлыгына, рухи – мәдәни кыйммәтенә импрессионистларча мөнәсәбәт белдерелә, язучы иҗаты һәм шәхесе югары бәяләнә.

Күренә ки, Г. Тукай әдәби-тәнкыйди эшчәнлегендә дә татар әдәби тәнкыйте ирешкән казанышларны Шәрекъ һәм Гареб әдәбият белемнәренең гыйльми күзаллаулары, теоретик карашлары белән синтезлауның, үреп үстерүнең иң отышлы үрнәкләрен күрсәтә. Аның бу төр иҗатында әдәби тәнкыйть жанрлары, фәнни категория буларак ачыкланып, чын мәгънәсендә үсеш, камилләшү кичерә һәм татар әдәби тәнкыйтенең тулы һәм бербөтен жанрлар системасын хасил итә.

Әдәбият:

1. Гыйлаҗев Т. Рецензияләрдән тәгъзияләргә: XX йөз башы татар әдәби тәнкыйте / Т.Гыйлаҗев. – Казан: Татар кит. нәшр.. 2008. – 254 б.

2. Ибраһимов Г. Әдәбият кануннары. Теория словесности. Өченче басма/ Г.Ибраһимов. – Казан:: Сабах, 1919. – 127 б.

3. Тукай. Г. Әсәрләр. Дүрт томда. 4 – т. / Мәкаләләр. Очерклар. Фельетоннар. Хатлар. (1902 – 1913) / Г.Тукай. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1977. – 431 б.